

**ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ
(GENOVESI, MURATORI, SOAVE)***

Η μετάφραση, κύριο όργανο διάδοσης των ιδεών, υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματική κατά τη διάρκεια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όταν χρησίμευσε ως αγωγός της δυτικής παιδείας και πολιτιστικής παράδοσης στον ελλαδικό χώρο¹. Η αξία της μετάφρασης για τη διαμόρφωση των εθνικών λογοτεχνιών και φιλοσοφικών παραδόσεων και γενικότερα για την ανανέωση της πνευματικής ζωής των περιφερειακών κέντρων του Διαφωτισμού εντοπίστηκε πράγματι αρκετά ενωρίς από τους εκκλησιαστικούς, πνευματικούς και οικονομικούς παράγοντες τόσο του ελλαδικού χώρου όσο και αυτού της ελληνικής Διασποράς, οι οποίοι ενίσχυσαν οικονομικά και ηθικά κάθε μεταφραστική απόπειρα². Οι μεταφράσεις ειδικότερα και τα συμπιλήματα δυτικών φιλοσοφικών έργων, είτε γίνονταν ευκαιριακά είτε συστηματικά, είτε δημοσιεύονταν είτε κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφο μορφή, είτε, τέλος, είχαν αποδοθεί στην αρχαϊζουσα «ελληνική» είτε στην κοινή, απέβλεπαν στην κάλυψη αναγκών «γνωσιακών και πρακτικών», στη διαφώτιση του Έθνους και στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η μετάφραση ως μέσο διόρθωσης και καλλιέργειας της γλώσσας, ως διαδικασία γνωσιακή και συνάμα αποσαφήνιση του πρωτοτύπου, ως ερμηνευτική λειτουργία και όργανο διάδοσης ιδεών³, ως απόρροια, τέλος, της γλωσσομάθειας και της περιέργειας που προσδιορίζει την ικανότητα και τα ενδιαφέροντα κοινωνικών ή πνευματικών élites⁴, ή ακόμη, μεμονωμένων προσώπων που έχουν δεχθεί συγκεκριμένες επιδράσεις και έχουν κάνει ορισμένες επιλογές βάσει των κοσμοθεωρητικών, ιδεολογικών και φιλοσοφικών τους ενδιαφερόντων, είναι μια δημιουργική δραστηριότητα που θέτει μια πολυσήμαντη προβληματική. Η διαδικασία, άλλωστε,

* Ανακοινώθηκε στο IV Convegno di Studi Neogreci με θέμα «Testi letterari italiani tradotti in greco (Dal '500 ad oggi)», που έγινε στο Viterbo, 20-22 Maggio 1993, και οργάνωθηκε από την Facoltà di Lingue e Letterature Straniere του Università della Tuscia και την Associazione Nazionale di Studi Neogreci. Πβ. σχετικά Α. Glycofrydi-Leontsini, «Traduzione di testi filosofici italiani durante l' illuminismo neogreco (Genovesi, Muratori, Soave)», *Testi Letterari italiani tradotti in Greco (dal '500 ad oggi)*, Atti del IV Convegno di Studi Neogreci, a cura di Mario Vitti Rubbettino, 1994, σσ. 203-218.

αποσαφήνισης του πρωτοτύπου και η ερμηνευτική πρακτική μπορεί να λεχθεί ότι θέτει γενικότερα το πρόβλημα των επιλογών και των «μεταφορών της ανάγνωσης»⁵, η οποία δεν προϋποθέτει μόνο την κύρια επιδίωξη του μεταφραστή για πιστότητα, σαφήνεια, πληρότητα και φιλοκαλία, προϋποθέσεις που απορρέουν από μια άσκηση συνείδησης και ύφους, αλλά συνιστά συγχρόνως έκφραση της μιμητικής και αμιλλητικής του στάσης προς το πρωτότυπο, αφού ο μεταφραστής φιλοδοξεί να παρουσιάσει τη μετάφραση ως αυθυπόστατο κείμενο. Με αυτό τον τρόπο είναι φανερό, τόσο από τους προλόγους όσο και από τη μετάφραση που πραγματώνουν, πώς αντιλαμβάνονται ερμηνευτικά τα φιλοσοφικά κείμενα του ιταλικού Διαφωτισμού οι έλληνες λόγιοι οι οποίοι, από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, μεταφράζουν μεταξύ άλλων, τα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* του Antonio Genovesi, την *Ηθική Φιλοσοφία* του Antonio Lodovico Muratori και τα *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής* του Francesco Soave.

Το ενδιαφέρον του νεοελληνικού Διαφωτισμού για τη μεταφυσική με το περιεχόμενο που της προσέδωσε ο αιώνας των φώτων και της κριτικής, ο οποίος, εξαιτίας των ανθρωπολογικών του ενδιαφερόντων, την ταύτισε με τη γνωσιοθεωρία και την ψυχολογία⁶, κατέστησε γνωστό στο χώρο της νεοελληνικής γραμματείας το όνομα του ιερωμένου φιλοσόφου Antonio Genovesi (1713-1769), ο οποίος σφράγισε με την παρουσία του την πνευματική ζωή της Νεάπολης που μαζί με το Μιλάνο και άλλες ιταλικές πόλεις αποτελούσαν στα μέσα του 18ου αιώνα κέντρα μεταρρύθμισης και συντελεστές του ιταλικού Διαφωτισμού⁷. Ο Genovesi, professore pubblico της φιλοσοφίας στη Νεάπολη από το 1741, θεωρείται «η πιο αντιπροσωπευτική μορφή του διαφωτισμένου καθολικισμού»⁸. Τα ενδιαφέροντά του για τη μεταφυσική, αρχαία και νεώτερη, αποτυπώνονται στο τετράτομο έργο του *Elementa metaphysicae*⁹ που πρωτοεκδόθηκε το 1743. Δύο δεκαετίες αργότερα, θα κυκλοφορηθεί η τέταρτη πεντάτομη έκδοση του έργου αυτού (1761-1764). Αυτό το έργο, στο οποίο είχαν συγχωρευθεί κυρίως οι θεωρίες του Bacon, του Descartes, του Leibnitz, των Πλατωνιστών του Cambridge και του Locke, παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίστηκε από την Εκκλησία ως «επικίνδυνο», είχε ευρεία κυκλοφορία, αφού θεωρείται πως «άφησε εποχή» και εντυπωσίασε τους συγχρόνους του Muratori¹⁰.

Των *Elementa metaphysicae* διασώζονται δύο ελληνικές μεταφράσεις, οι οποίες έχουν γίνει σε αρχαϊζουσα γλώσσα και για διδακτικούς σκοπούς. Η μια είναι ανώνυμη και προηγείται εκδοτικά της άλλης, μολονότι αυτή φαίνεται ότι κυκλοφορούσε σε χειρόγραφη μορφή στον ελλαδικό χώρο από τα μέσα του 18ου αιώνα. Η ανώνυμη

μετάφραση εκδίδεται το 1802 στη Βενετία¹¹, και ο Κ. Σάθας την αποδίδει στον Αθανάσιο Πάριο¹², μαθητή του Βούλγαρι στην Αθωνιάδα Σχολή και στη συνέχεια Διευθυντή της Σχολής της Χίου (1786-1812) στην οποία και ολοκληρώθηκε η μεταφραστική αυτή προσπάθεια απόδοσης του έργου του Genovesi, καθώς αυτό γίνεται σαφές από τα προλεγόμενα του βιβλίου. Η άλλη μετάφραση έχει πραγματοποιηθεί από τον Ευγένιο Βούλγαρι και εκδόθηκε μόλις το 1806¹³, μολονότι κυκλοφορήθηκε σε χειρόγραφη μορφή μεταξύ των μαθητών του επί σειράν ετών.

Το έργο του Genovesi φαίνεται ότι είχε μεγάλη απήχηση στην Ελλάδα, αφού, σύμφωνα με μη εξακριβωμένη μαρτυρία, ο Τρύφων Μετσοβίτης «φίλος του Εὐγενίου ἀρχαῖος καὶ ἐπιστήθιος» είχε μεταφράσει επίσης τη Λογική του¹⁴. Τα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* φαίνεται ωστόσο ότι επηρέασαν ιδιαίτερα το νεοελληνικό στοχασμό, δεδομένου του αριθμού χειρογράφων της μετάφρασης του Βούλγαρι που είναι διάσπαρτα στον ελληνικό χώρο και των συχνών αναφορών σ' αυτό το έργο του ίδιου του Βούλγαρι στην τρίτομη *Μεταφυσική* του¹⁵. Άλλωστε ο Βενιαμίν Λέσβιος, που γνώρισε το έργο του Genovesi από τη μετάφραση του Βούλγαρι, δανείσθηκε απ' αυτό τον τίτλο και μέρος των επιχειρημάτων του κατά τη συγγραφή των δικών του *Στοιχείων της Μεταφυσικής*¹⁶.

Ο Ευγένιος Βούλγαρις (1716-1806), για τον οποίο ο Κούμας έγραφε πως «έμπορεί νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς ἀνακαινιστὴς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ πατὴρ τῆς νέας φιλοσοφίας», ενδιαφέρθηκε να μεταφράσει στην ελληνική έργα νεώτερων φιλοσόφων, όπως ο Locke, ο Voltaire, ο Genovesi, ο Duhamel, ο Gravesande, ο Wolff, που ήταν φορείς ενός νέου πνεύματος αντιμετώπισης των φιλοσοφικών προβλημάτων. Η μετάφραση ειδικότερα των *Στοιχείων της Μεταφυσικής* του Genovesi, μολονότι εκδόθηκε το 1806, ένα χρόνο μετά την εκτύπωση της δικής του τρίτομης *Μεταφυσικής*¹⁷, η οποία ασχολείται σε τρία μέρη με την οντολογία, την κοσμολογία και την ψυχολογία, όπως και οι τρεις τόμοι εκ των τεσσάρων της μεταφυσικής του Genovesi (της οποίας ο τέταρτος τόμος περιείχε την φυσική θεολογία), φαίνεται ότι απασχόλησε τον Βούλγαρι κατά την περίοδο διδασκαλίας του στα Γιάννενα (1742-1748), όπως σαφώς δηλώνεται στο επίτιτλο του μεταφρασμένου έργου αλλά και σε επιστολή της 18ης Ιουνίου του 1752 προς τον Αρχιμανδρίτη του Παναγίου Τάφου Αγάπιο, πρώτο διευθυντή της Αθωνιάδος Σχολής¹⁸.

Ο Βούλγαρις χρησιμοποίησε τη λατινική τετράτομη πρώτη έκδοση του έργου *Elementa Metaphysicae*, όπως μας πληροφορεί ο μαθητής του Ιώσηπος Μοισιόδαξ το 1780, ο οποίος καταθέτει και τη δική του γνώμη για το έργο του ιταλού φιλοσόφου¹⁹. Οφείλουμε να παρατη-

ρήσουμε ότι κατά «την περίοδο των μεταφράσεων»²⁰, τις οποίες εκπονεί για διδακτικούς σκοπούς, ο Βούλγαρις μεταφράζει και την *Λογική και Μεταφυσική* του J.B. Du Hamel και την *Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν* του Ολλανδού Gravesande²¹, έργο που ασχολείται με τη μεταφυσική (οντολογία-ψυχολογία) και τη λογική, και για την οποία εκφράζεται επαινετικά ο Genovesi σ' άλλο βιβλίο του, το *Elementorum artis logicocriticae*.

Η μετάφραση της μεταφυσικής του Genovesi, όπως άλλωστε και οι άλλες μεταφράσεις του Βούλγαρι, στερείται Προλεγομένων, συνεπώς δεν παρέχεται η δυνατότητα στον ερευνητή να αντλήσει πληροφορίες σχετικά με την επιλογή του κειμένου ή με τα μεταφραστικά προβλήματα που ο μεταφραστής αντιμετώπισε. Αντίθετα στην ανώνυμη μετάφραση του ίδιου έργου, η οποία ωστόσο από ενδείξεις που παρέχονται τόσο στα *Προλεγόμενα* αυτής όσο και στον Πρόλογο της *Ρητορικής* του Ερμογένους, η οποία εκδόθηκε από τον Αθανάσιο Πάριο το 1799 ως *Ρητορική πραγματεία ή Ρητορικής τέχνης εξήγησις*, είναι βέβαιο πως έχει εκπονηθεί από τον Αθανάσιο Πάριο (1722-1813)²², προηγείται του κειμένου εισαγωγή η οποία έχει συνταχθεί «χάριν τῶν παρ' ἐμοί μαθητευομένων»²³. Απ' αυτήν αντλούμε την πληροφορία για την ύπαρξη μιας «μειζονος» πεντάτομης λατινικής έκδοσης του έργου του Genovesi (πρόκειται για την έκδοση του 1764) και μιας «ελάσσονος» ιταλικής επιτομής, τις οποίες χρησιμοποίησε ο έλληνας μεταφραστής, δηλαδή ο Πάριος, για να δημιουργήσει τη δική του επιτομή. Γίνεται επίσης λόγος εκεί για μια άλλη μετάφραση της μεταφυσικής του Genovesi, η οποία χαρακτηρίζεται ως «φαύλη και ατελής». Πιθανότατα ο Πάριος δεν αναφέρεται στη μετάφραση του Βούλγαρι που κυκλοφορούσε ήδη σε χειρόγραφη μορφή, αφού υπήρξε μαθητής του στην Αθωνιάδα και για τον οποίο είχε γράψει ότι ήταν «τὸ κλέος, τὸ σέμνημα, καὶ τὸ ὡς ἀληθῶς ἄκρον ἄωτον τοῦ γένους τῶν Γραικῶν»²⁴, αλλά σε μετάφραση που έχει εκπονηθεί από κάποιο άλλο μεταφραστή και έχει χαθεί ή αγνοούμε, ενδεχομένως, την ύπαρξή της.

Ο Πάριος θεωρεί παράλειψη του ιταλού ή μάλλον του ενετού μεταφραστή, την έλλειψη *Προλεγομένων* της ιταλικής έκδοσης του έργου του Genovesi και επισημαίνει το γεγονός ότι αυτός ο μεταφραστής αναδημιούργησε το κείμενο της επιτομής, αφού παρέλειψε ή μετέθεσε προτάσεις, σχόλια και πορίσματα, κεφάλαια και ορισμούς των λέξεων και των πραγμάτων. Ο ίδιος πάντως χρησιμοποιεί κυρίως αυτήν την ιταλική επιτομή και ορισμένες φορές προσθέτει σχόλια χρησιμοποιώντας τη «μειζονα» λατινική. Στα *Προλεγόμενά* του τονίζει ότι εκλαμβάνει τη μεταφυσική με την παραδοσιακή της σημασία και διαίρεση, αναφέρεται στην αριστοτελική μεταφυσική και σ' αυτήν

των νεωτέρων, κάνοντας λόγο κυρίως για τον Locke και τον Wolff. Επισημαίνει επίσης τη διαφορά μεθόδου μεταξύ του Αριστοτέλη και των νεωτέρων, οι οποίοι καινοτομούντες επέλεξαν αντί της αριστοτελικής «συλλογιστικής και διαλεκτικής» μεθόδου την «αναλυτική και μαθηματική». Αναφέρεται επίσης στον τρόπο με τον οποίο διαιρούν οι νεώτεροι τη μεταφυσική στην οποία περιλαμβάνουν «Οντολογία, Κοσμολογία, Πνευματολογία, Θεολογία», και στη μέθοδο και τον τρόπο με τον οποίο έχει γραφεί και δομηθεί η μεταφυσική του Genovesi, μέθοδο «αναλυτική» και μαθηματική (*modo mathematico*), επισημαίνοντας κυρίως το γεγονός ότι η «θεοσοφία» έχει τεθεί μετά την «Οντοκοσμοσοφίαν και την ψυχοσοφίαν».²⁵ Είναι χαρακτηριστική εδώ η χρήση διαφορετικών όρων για τα ίδια γνωστικά αντικείμενα, όπως: πνευματολογία και ψυχοσοφία, θεολογία και θεοσοφία, που προκύπτει ενδεχομένως από τη διαφορά ορολογίας του Genovesi και του ιταλού μεταφραστή ο οποίος μετέβαλε στην επιτομή τη διάταξη της ύλης θέτοντας τη «θεοσοφία» μετά την «οντοκοσμοσοφία» και την «ψυχοσοφία».²⁶ Προσθέτει επίσης ο Πάριος «τα γνήσια Προλεγόμενα», δηλαδή τα Προλεγόμενα τα οποία ο Genovesi πρόταξε στην πεντάτομη έκδοση της λατινικής μεταφυσικής του, που δεν ανευρίσκονται στην ιταλική επιτομή την οποία όμως αυτός χρησιμοποίησε, για το κυρίως κείμενο της μετάφρασης. Σ' αυτά γίνεται ιδιαίτερος λόγος από τον Genovesi για τη μέθοδο και τη διαίρεση της μεταφυσικής που αυτός ακολούθησε.

Στα *Προλεγόμενα* της ανώνυμης μετάφρασης, που έχει ωστόσο εκπονηθεί από τον Πάριο, καθιστά σαφές ο μεταφραστής ότι θεωρεί την ύπαρξη εισαγωγής σε μια μετάφραση απαραίτητη, κρίνει το έργο του Genovesi, για τον οποίο παρέχει σύντομες βιογραφικές πληροφορίες, ως πολύ σημαντικό, αναφέρεται στις δυσκολίες που συνάντησε κατά την προσπάθεια απόδοσης των νοημάτων καθώς και στο θέμα της επιλογής της αρχαϊζουσας γλώσσας που χρησιμοποίησε. Αναφερόμενος ειδικότερα στον τίτλο *Στοιχεία μεταφυσικής* διευκρινίζει ότι η λέξη «στοιχεία» χρησιμοποιείται αντί της λέξης «αρχαί», η οποία απαντά στο τίτλο και των τριών μερών της μεταφυσικής του Genovesi (π.χ. *Elementorum Metaphysicae, mathematicum in morem adornatorum, Pars tertia, Qua continentur principia Psychosophiae et Ethicae*), διευκρίνιση που δεν γίνεται από τον Βούλγαρι.

Η συγκριτική μελέτη των δύο αυτών μεταφράσεων φανερώνει πράγματι διαφορές στη χρήση της αρχαϊζουσας γλώσσας, διαφορές όσον αφορά στην ύλη, που οφείλονται στη χρήση των δύο διαφορετικών εκδόσεων, δηλαδή του λατινικού κειμένου που χρησιμοποίησε ο Βούλγαρις και της ιταλικής επιτομής που χρησιμοποίησε ο Πάριος. Και οι δύο μεταφράσεις περιλαμβάνουν τα δύο πρώτα μέρη του

έργου του Genovesi δηλαδή την «οντοκοσμολογία» και την «ψυχοσοφία» κατά τον Πάριο, την «οντοσοφία και κοσμοσοφία» και την «πνευματολογία» κατά τον Βούλγαρι. Ο Πάριος ωστόσο, προσπαθώντας να δώσει μια ολοκληρωμένη μορφή της μεταφυσικής του Genovesi, έχει προσθέσει και τρίτον μέρος στο οποίο περιέχονται οι αρχές της θεοσοφίας. Εδώ αντλώντας εκ της «μείζονος», για λόγους καθαρά θεολογικούς, προσθέτει και την «Πραγματεία προς Αθέους» του Genovesi, όπου υπάρχουν υβριστικές αναφορές για τον Βολταίρο και τον Ρουσσώ. Το τρίτο αυτό μέρος το περιέχον τη θεοσοφία είχε την πρόθεση να μεταφράσει και ο Βούλγαρις φαίνεται όμως ότι δεν κατέστη δυνατόν²⁷, όπως ο ίδιος αναφέρει, αφού δεν συμπεριλαμβάνεται στον εκδεδωμένο τόμο της μετάφρασης των *Στοιχείων της Μεταφυσικής* που αυτός εξεπώνησε. Ο Πάριος σ' αντίθεση προς τον Βούλγαρι, προσθέτει ορισμένες φορές και δικά του σχόλια σε σημεία όπου το κείμενο του Genovesi χρειάζεται διασάφηση, για τον έλληνα αναγνώστη. Μεταφράζοντας π.χ. την φράση *libertas humana, est libera* ως «ή ανθρωπίνη ελευθερία ελευθέρα ἐστίν ἀπὸ ἀνάγκης φύσεως» επισημαίνει τη δυνατότητα της ελληνικής να αποφεύγει την παρωνυμία με το να χρησιμοποιεί τη λέξη αυτεξούσιο και αποδίδει σε υποσημείωση τη φράση αυτή ως «τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, ἀκαταβίαστον ἐστίν ὑπὸ τῆς φύσεως ἀναγκῶν»²⁸.

Σε γενικές γραμμές συνεπώς οι μεταφράσεις αυτές έχουν διαφορές μεταξύ τους που οφείλονται στις διαφορετικές εκδόσεις του πρωτοτύπου που χρησιμοποιούν οι μεταφραστές, φανερώνουν όμως συνάμα και τη νοοτροπία, το χαρακτήρα αλλά και τις αρχές που ακολουθούν αυτοί. Ενδεικτικά παραθέτουμε δείγματα γραφής των μεταφραστών από το Α' και Β' ορισμό της ψυχοσοφίας και το αντίστοιχο κείμενο του Genovesi της έκδοσης του 1764:

Α. «Ψυχὴν ἀποκαλῶ οὐσίαν διανοητικὴν ἥτοι ἀρχὴν τινα τῶν διανοήσεων ἐνεργητικὴν καὶ δραστήριον». (Βούλγαρις, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, σ. 83). «Νοῦν ἀποκαλῶ ἀρχὴν ἐνεργητικὴν τῶν ἐννοιῶν οὐσίαν τινὰ νοητικὴν, ἀνάγκη ἐστίν, ἐπειδὴν νοῶμεν εἶναι τινα ἐν ἡμῖν ἀρχὴν καὶ ὑποκείμενον, τό νοοῦν (Πρ. ψα)· τοῦτο ἐγὼ καλῶ νοῦν. Περί τούτου ζητήσομεν ἐνταῦθα - α' ποίας φύσεως ἐστίν ἡ ἀρχὴ αὕτη, καὶ νοητικὴ οὐσία - β' ποίας τινὰς ιδιότητος ἔχει - γ' ποία τις ἡ ἐπὶ τοῦ σώματος τούτου δύναμις· δ' καὶ ποῖα ἀποτελέσματα ἔπονται, ἐκ τῆς πρὸς τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐνώσεως». (Αθανάσιος ο Πάριος, *Στοιχεία μεταφυσικής*, σ. 110). «Mentem voco rem intelligentem, principium cogitationum activum, vel, si qui malit, substantiam intelligentem». Βλ. Α. Genovesi, *Elementa metaphysicae*, τ. 3, σ. 26).

Β. «Διάνοια ἐστίν ἡ τῆς ψυχῆς δύναμις, ἡ νοεῖ, καὶ κρίνει, καὶ συλλογί-

ζεται, κτ. εἴθε δὲ καλεῖσθαι καὶ λόγος». (Βούλγαρις, *Στοιχεία της Μεταφυσικής* σ. 84). «Διάνοιά ἐστι δύναμις τοῦ νοός, δι' ἧς κατανοεῖ, κρίνει, συλλογίζεται, καλεῖται δὲ ἡ αὐτὴ καὶ λόγος καὶ λογικόν: πάντως δὲ κυρίως διάνοιά ἐστι δεξιότης τοῦ συλλογίζεσθαι» (Πάριος, *Στοιχεία μεταφυσικής*, σ. 110). «Intellectus est ea mentis facultas aut vis (A) qua abstractas, aut genericas formas percipit, qua cogitat, ratiocinatur etc. Intellectus ratiocinans vocari solet ratio (B). (Βλ. *Elementa metaphysicae*, ενθ'αν., σ. 28).

Ένας άλλος ιταλός διαφωτιστής προς τον οποίο στράφηκε η νεοελληνική διάνοηση με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ήταν ο Antonio Lodovico Muratori (1672-1750) του οποίου το έργο *La filosofia Morale*²⁹ μεταφράσθηκε στα ελληνικά από τον ιερομόναχο Ιώσηπο Μοισιόδακα (1730-1800)³⁰ και είναι από τα λιγοστά συγγράμματα φιλοσοφικής ηθικής που διακινούνται στον ελληνικό χώρο στα μέσα του 18ου αιώνα. Η επιλογή του συγκεκριμένου έργου δεν ήταν τυχαία. Ο Μοισιόδαξ, από τους σημαντικότερους νεοέλληνες στοχαστές, απέβλεπε σε μια ουσιαστική ανακατάταξη της παραδοσιακής φιλοσοφίας και στην *Απολογία* του, χωρίς να αποκλείει τη μεταφυσική από την «υγιή» φιλοσοφία, δίνει τα πρωτεία στην ηθική³¹ «ἐπιστήμη ἀνθρωπίνῃ, ἥτις καταγίνεται καθ' αὐτῷ περὶ τοῦ ἀνθρώπου»³². Το ενδιαφέρον του νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ για τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία με το περιεχόμενο που της προσέδωκε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, ο οποίος ενδιαφέρθηκε για την αισθητή διάσταση του ανθρώπου και αναγνώρισε το ανθρώπινο δικαίωμα για επίγεια ευτυχία³³, έστρεψε το Μοισιόδακα προς την ηθική πραγματεία του Muratori ο οποίος θεωρούσε την ηθική ως «τό καλῶς ἐννοούμενο συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου, πού προπαθεῖ πρώτα ἀπ' ὅλα νά αὐτοσυντηρηθεῖ, νά πορισθεῖ ἡδονή καὶ ν' ἀποφεύγει τὴ λύπη»³⁴.

Ο Μοισιόδαξ γνώρισε το έργο του Muratori, ιταλού ιστοριοδίφη και ανθρωπιστή, που με το έργο του συνέβαλε στην αφύπνιση της ιταλικής εθνικής συνείδησης, κατά το διάστημα της παραμονής του στην Πάδοβα, όπου μετέβη για συνέχιση των σπουδών του το 1759, εποχή μεταρρυθμίσεων που επί τριάκοντα χρόνια θα επικρατήσουν στα βενετικά εδάφη και θα επηρεάσουν το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, το οποίο την εποχή αυτή διακατέχεται από τη τάση εκσυγχρονισμού της διοικητικής οργάνωσης και των προγραμμάτων σπουδών³⁵. Η μετάφραση του Μοισιόδακα τυπώθηκε στη Βενετία και κυκλοφορήθηκε σε δύο τόμους το 1761 και το 1762³⁶, δεν είναι ωστόσο πλήρης, αφού περιλαμβάνει τα 29 πρώτα κεφάλαια και παραλείπει τα υπόλοιπα 15 (κεφ. XXX - XLIV), παράλειψη που δεν ήταν στις προθέσεις του μεταφραστή³⁷. Στο *Προοίμιον* του μεταφραστή ο Μοισιόδαξ γνωστοποιεί ότι η επιλογή του συγκεκριμένου έργου οφείλεται στον τρόπο προ-

σπέλασης των προβλημάτων της ηθικής από τον Muratori, τρόπος που ήταν «άπλοους, μέτριος, εύκολονόητος από όλους, ή σχεδόν από όλους» αλλά «και έπειδή ό Συγγραφεύς μήτε όμιλει έδώ πάρεξ ήθικώτερον, ήγουν ώς Φιλόσοφος και όχι ώς Θεολόγος, και διά τούτο, όποιος τόν αναγιγνώσκει, πρέπει νά τόν ζυγοσταθμίξη μόνον μέ τόν γνώμονα τής Φιλοσοφίας»³⁸. Ο Μοισιόδαξ, ο οποίος ανήκει στην σειρά των προοδευτικών ιεροδιακόνων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο Νεόφυτος Βάμβας, οι οποίοι θυσίασαν την εκκλησιαστική τους εξέλιξη για την κοινή υπόθεση της παιδείας, εκφράζει εδώ την αντίληψη του Διαφωτισμού που διεχώριζε τη φιλοσοφική ηθική από την παραδοσιακή χριστιανική ηθική, διαχωρισμός που δεν επιτυγχάνεται ωστόσο παρά μερικώς.

Ορισμένως αξίζει να σταθούμε στο *Προοίμιόν* που προτάσσει στη μετάφρασή του ο Μοισιόδαξ όπου καθιστά σαφές ότι η έλλειψη συγγραμμάτων μαθηματικών, φυσικής και ιδίως ηθικής τον οδήγησαν στην μετάφραση της ηθικής του Muratori την οποία επέλεξε με πολλή περίσκεψη και με κριτήρια συγκεκριμένα: «Εγώ ένόμισα αναγκαϊότερον τό 'Ηθικόν. Πολλοί από τούς Νεώτερους έσύγγραφαν περί 'Ηθολογίας... ώστε έπρεπε άφ' ού πολλούς αναγνώσω, καί άφ' ού πολλούς συγκρίνω, νά εκλέξω έναν, ή τόν δοκιμώτερον, ή τόν προσφυέστερον εις τήν παρούσαν κατάστασιν τής Έλλάδος. Ποίoi μου έφάνησαν σύντομοι, ποίoi ή διά τό βάθος τής θεωρίας ή δια την καινότητα τής εκθέσεως κατά πολλά σκοτεινοί. Άλλος περισσότερον δέν μέν εύχαρίστησε, πάρεξ ό έπίσημος Άντώνιος ό Μουσατώριος τού όποιου ή πολυμάθεια, ή ευρυθυμία, ή βαθύνοια, ή ευστοχία καί επί πᾶσιν ό ζήλος, είναι πράγματα, όπου σπανίως συντρέχουν εις έναν καί τόν αυτόν Συγγραφέα»³⁹.

Στο *Προοίμιόν* του ο Μοισιόδαξ αναφέρεται επίσης σε πολλά και καίρια θέματα που απασχολούσαν κάθε στοχαζόμενο Έλληνα της εποχής, όπως στη διαμάχη αρχαίων και νεωτέρων, που απασχόλησε έντονα τους Ευρωπαίους και, με άλλη μορφή και ίδιο περιεχόμενο, δίχασε και τους Έλληνες: «Τήν σήμερον ή Έλλάς τρέφει, καί περιποιείται δύο έλλατώματα τὰ πλέον άνοικεια εις τήν δόξα της. Αύτή κυριεύεται κατά κράτος από τήν Υπόληψιν καί από τήν άμέλειαν τής αρχαιότητος. 'Η πρώτη τής εγέννησεν εκείνην τήν άκαίαν Πρόληψιν, ότι όσα ή έφεύρηκαν, ή έκαλλιέργησαν οί Παλαιοί, όλα γενναία, όλα άκριβή: καί ή δευτέρα τής έπροξένησε τήν σπάνιν, ή μάλιστα τήν έρημίαν των περισσοτέρων παλαιών Συγγραμμάτων... 'Η Πρόληψις έπειτα τής εφύτρωσεν ένα άσπονδον μίσος εναντίον πάντων τών Νεωτέρων, καί ή σπάνις τήν εγύμνωσεν σχεδόν από

όλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν Παλαιῶν»⁴⁰. Εἰς τὴν ἀναφερόμενην καὶ σ' ἓνα ἄλλο πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας που ἀπασχολοῦσε ἐντόνως ὅλους τοὺς νεοελλήνες Διαφωτιστὰς, δηλαδὴ στὴν ἀμάθεια, τὴν ὁποία ὁ Μοισιόδαξ θεωρεῖ ὡς «ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα αἷτια τῆς κοινῆς συμφορᾶς»⁴¹, καὶ τὴν διχόνοια, τὴν ὁποία αὐτὸς ἐκλαμβάνει ὡς μία ἀπὸ τὰς αἰτίαις που δὲν ἐπιτρέπουν στοὺς Ἕλληνας νὰ προσδεύσων. Ἀσκεῖ καὶ αὐτὸς κριτικὴν στὴν Ἐκκλησίαν, ἐπειδὴ ἀδιαφορεῖ γιὰ «τὸν φωτισμὸ τῶν ἐκκλησιαζομένων»⁴² καὶ κατακρίνει τὴν ἐχθρικήν στάσιν ὁρισμένων Ἑλλήνων πρὸς τὰ συγγράμματα τῶν νεωτέρων καὶ κυρίως πρὸς τὰ φιλοσοφικά, στάσιν που θεωρεῖ ὅτι οφείλεται στὴν ἀγνοία, τὴν προκατάληψιν καὶ τὸ πάθος⁴³. Παράλληλα ἐπισημαίνει τὴν στεριότητα καὶ στατικότητα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς τοῦ «ἀντὶ νὰ κατατρίβῃ τὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας τῶν Νέων μὲ τὴν στρυφνότητα τῆς Γραμματικῆς λεπτολογίας, καὶ μερικῶν ὀλίγων σχολαστικῶν ὑπομνημάτων», οφείλει, «νὰ μιμῆται τὴν Εὐρώπην, ὅπου παντοιοτρόπως ἀγωνίζεται, ὅπως περισσότερον νὰ ἐξακριβώσῃ, νὰ ἐξομαλίσῃ καὶ νὰ συντέμῃ τὸν δρόμον τῶν μαθημάτων: ὅπου ἀπροκαλήπτως καὶ ἐλευθέρως φιλοσοφεῖ, καὶ ὡς καλὴ μέλισσα τρυγᾷ τὸ μέλι τῆς ὠφελείας ἀπὸ οἰονδήποτε καλόχυμον ἄνθος: ὅπου πανταχόθεν, καὶ ὡς αὐτὴ ἀφ' ἑαυτῆς ἐρανίζεται, ἤγουν Βρετανοὶ ἀπὸ Γερμανοῦς, Γερμανοὶ ἀπὸ Ρώσσοις»⁴⁴. Τονίζοντας ἐπίσης τὸ θέμα τῶν πολιτιστικῶν επαφῶν τῆς νεώτερης Ἑλλάδας μετὰ τὴν Εὐρώπην ὁ Μοισιόδαξ υποστηρίζει ὅπως καὶ ἄλλοι Ἕλληνες στοχαστὰς, ὅπως λ.χ. ὁ Κοραΐς, ὅτι ἡ Ἑλλάδα χρειάζεται τὴν Εὐρώπην γιὰ νὰ ἀφυπνισθῇ καὶ νὰ προσδεύσῃ.

Ὁ Μοισιόδαξ ὡς μεταφραστὴς, ὅπως λίγο ἀργότερα ὁ Κωνσταντᾶς στὴν μετάφρασιν τῶν *Στοιχείων Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς* τοῦ Soave, ἐνδιαφέρεται ἐπίσης γιὰ τὴν σαφήνειαν τῆς ἀπόδοσης καὶ τὴν γλῶσσαν, τὸ ὕφος δηλαδὴ τοῦ λόγου, που πρέπει νὰ υιοθετηθῇ⁴⁵ στὴν μετάφρασιν που ἐπιχειρεῖ. Μεταξὺ τοῦ «ἐλληνικοῦ», που ἦταν «εὐκόλον καὶ σύνηθες» σ' αὐτόν, καὶ τοῦ κοινού, προτίμησε γιὰ «τὸ κοινόν ὄφελος», τὸ «ἀπλοῦν ὕφος» τὸ ὁποῖο «αὐτὸ καθ' ἑαυτό, μοῦ ἐφάνη ἐντονον, ἐμφαντικόν, εὐφραδέες, ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ παντελῶς ἑλλειπές: καὶ ὅτι ἡ ἑλλειψὶς τοῦ, ἀνίσως δὲν ἀπατῶμαι, ἀπ' ἄλλο νὰ μὴ πηγάξῃ πάρεξ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν ἢ ἀπὸ τὴν καταφρόνησιν»⁴⁶.

Ὁ Μοισιόδαξ ἐπέλεξε γιὰ τὸ μεταφραστικὸν τοῦ ἐγχειρήματος τὸ «ἀπλοῦν ὕφος», ἐπειδὴ αὐτὸ θεωροῦσε ὅτι θὰ καταστούσῃ τὸ πόνημα κτήμα τῶν πολλῶν. Μεταφράζοντας διαπίστωσε ὅτι τὸ ἀπλοῦν ὕφος ἔχει «στενωτάτην συγγένειαν μὲ τὸ ἐλληνικόν» καὶ ὅτι δὲν ἐπιδέχεται «ἐπιμιξίαν τῶν ἄλλων Διαλέκτων»⁴⁷. Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, υποστηρίζει αὐτός, φαίνεται ἀσχημὴ, ἐπειδὴ ἔχει νοθευθῇ καὶ ἐκβαρ-

βαρισθεί: «Κάθε Ἑλληνική Ἐπαρχία ἐρανίζεται ἀπὸ τὴν Διάλεκτον τοῦ ἔθνους, ὅπου ἐπικρατεῖ. Ὁ Κωνσταντινοπολίτης τουρκίζει, ὁ Ἑπαιρώτης ἀλβανίζει, ὁ Φραγγομερίτης ἰταλίζει»⁴⁸. Διατυπώνει, ἐπίσης, τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἑλληνική γλῶσσα, ἀν διορθωθεῖ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποβεῖ: «Γλῶσσα πληρεστάτη, ἀρκετὴ διὰ κάθε ὕλιν, καὶ ἀξία νὰ συγκριθῇ μὲ τὰς πλέον στωμυλωτέρας Διαλέκτους τῆς Εὐρώπης»⁴⁹, γι' αὐτὸ καὶ προτείνει τὴ σύνταξη Γραμματικῆς ἡ ὁποία «νὰ διαρθρώσῃ τὸ ὕφος καὶ νὰ τὸ θεμελιώσῃ ἐπάνω εἰς κανόνας»⁵⁰. Θεωρεῖ ἐπιβεβλημένη τέλος τὴ διάκριση τῆς λογίας ἀπὸ τὴν καθομιλουμένη γλῶσσα⁵¹.

Επισημαίνει τέλος τὴ δυσκολία που παρουσιάζει τὸ πνευματικὸ προϊόν που καλεῖται μετάφραση, ἡ ὁποία εἶναι «ἔργον δυσκολώτατον καὶ ὄχι παιδιά»⁵², κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπόδοση τῶν ἐννοιῶν, δηλαδή στὸν κυριολεκτικὸ τρόπο ἀπόδοσης τῶν νοημάτων, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας (στὴν περίπτωση τοῦ Muratori) τοῦ ὕφους τοῦ συγγραφέως που μετέφραζε, ὁ ὁποῖος, ὅπως αὐτὸς με εἰλικρίνεια ὁμολογεῖ, ὁρισμένες φορές «ἦτον ἄτονος ἢ ἀσαφής, ὅπου ἐπρεπε νὰ τὸν σαφηνίσω ἢ νὰ τὸν ζωποιοῦσω» ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς μακροσκελοῦς σύνταξης που αὐτὸς χρησιμοποιοῦσε ἡ ὁποία υποχρέωσε τὸν Μοισιόδακα πῶς μεταφραστὴ νὰ κάνει τὶς παρεμβάσεις του γιὰ λόγους σαφήνειας. Δηλώνει συνάμα ὅτι ἀναγκάσθηκε, γιὰ νὰ διευκολύνει τὸ ὕφος καὶ νὰ μὴ καταστραφεῖ ἡ φυσικὴ του ιδιότητα, νὰ δημιουργήσῃ νέες λέξεις καὶ νὰ παραβλέψῃ μερικοὺς κανόνες τῆς Γραμματικῆς. Τὸ νεωτερικὸ, τέλος, πνεῦμα με τὸ ὁποῖο ἔχει γραφεῖ ἡ *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Muratori ἐπισημαίνει ὁ Μοισιόδαξ στὸ *Προοίμιόν* του, ὅπου τονίζει ἐπίσης ὅτι ἡ Ἠθικὴ πραγματεία τοῦ ἰταλοῦ φιλοσόφου «ἐρμηνεύει, πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει νὰ γνωρίζῃ ἑαυτὸν, εἴγουν πῶς νὰ φέρεται πρὸς τὸν Θεόν ὅθεν ἔλαβε τὸ εἶναι του, πῶς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὁμοῦ μὲ τοὺς ὁποῖους συμπολιτεύεται καὶ πῶς αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν, τοῦτέστι πῶς νὰ οἰκονομῇ τὴν Ἀτομικὴν του Σύστασιν καὶ νὰ συντηρῇ τὴν ἐσωτερικὴν ἀταραξίαν τῆς Ψυχῆς του»⁵³. Γνωστοποιεῖ παράλληλα στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τὴν εὐρεία ἀποδοχὴ που ἡ *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Muratori εἶχε στὴν Εὐρώπῃ καὶ τὸ συνιστά σε σοφοὺς καὶ ἀγραμμάτους, ἐξαιτίας τῆς παιδαγωγικῆς ἀξίας που ἔχει: «Ἀρχοντες, Ἰδιῶται, Πλούσιοι, Πτωχοί, Γέροντες, Νέοι, Ἐκκλησιαστικοί, Λαϊκοί, μὲ βραχυλογίαν ὅλοι ἔμπορουν νὰ φωτισθοῦν ἀπ' αὐτό... καὶ ἐδῶ δὲν ἐξαίρω μὴδὲ κἀν τοὺς Πνευματικούς ἢ τοὺς Ἱεροκήρυκας»⁵⁴.

Πάντως ἀξίζει νὰ σημειώσουμε πῶς ὁ Μοισιόδαξ τηρεῖ τὶς προϋποθέσεις, που ἀποτελοῦν κύρια ἐπιδίωξη ἐνός μεταφραστῆ, γιὰ πιστότητα, σαφήνεια, πληρότητα καὶ φιλοκαλία. Αὐτὸ καθίσταται φανερό ἀπὸ τὴν συγκριτικὴ εξέταση τῶν τίτλων τῶν κεφαλαίων ἢ τοῦ ἰταλι-

κού και του ελληνικού κειμένου, όπως είναι δυνατό να διακριβωθεί από τα παραδείγματα που παραθέτουμε⁵⁵:

A. Cap. XII: Dell' Appetito universale che chiamiamo Amor proprio, o sia dell' Appetito della Felicità (Muratori, *La filosofia morale*, Napoli, 1754, σ. 89). Κεφ. IB': Περί τῆς ὀλικῆς Ὁρέξεως, τὴν ὁποῖαν καλοῦμεν Φιλαυτίαν, εἴτουν περί τῆς Ὁρέξεως τῆς εὐδαιμονίας (*Ἠθικὴ φιλοσοφία*, τ. 1, 1761, σ. 238).

B. «...Ὡστε τώρα, ἄς παρατηρήσωμεν, καὶ ἄς καταλέξωμεν ὅποι-
ανδῆποτε προαιρετικὴν πράξιν, καὶ θέλωμεν εὖρη, ὅτι ἐκείνη, ὅπου
τὴν θέλει, ἐκείνη, ὅπου τὴν προτάσσει, μήτε εἶναι πάρεξ ἢ φιλαυτία.
Δουλεῖ ἐκεῖνος, περιπατεῖ; καταγίνεται εἰς τὰ Βιβλία; γράφεται
Στρατιώτης; Ἡ φιλαυτία τὸν διεγείρει, ἢ φιλαυτία τὸν συγκινεῖ... Ἀλλὰ
τί ἄραγε νομίζομεν ἡμεῖς, ὅτι ἰδίως ἐπιθυμεῖ, καὶ θέλει αὐτὴ ἢ
φιλαυτία; Εἴπομεν, ὅτι ἡ θέλησις, μ' ὅλον ὅπου προικισμένη μὲ τὸ
Αὐτεξούσιον, καὶ ὁμως αὐτὴ ἐσωτερικῶς κυβερνᾶται ἀπὸ τὴν
Φιλαυτίαν». (αὐτόθι, σ. 244).

«...Sicchè miriamo pure e annoveriamo qualunque opera volontaria, che dall' Uomo si faccia, troveremo, che l' Amor proprio e quello, che la comanda, o vuole. Lavora egli colui? passeggia, studia Li Libri, va alla guerra? È l' Amor proprio, che il guida a tali azioni... Ma cosa propriamente vuole e desidera questo Amor Nostro? Abbiám detto, che la Volontà nostra, quantunque dettata di libero Arbitrio, pure siccome intrinsecamente governare dall' Amore di noi stessi, se vuole quel solo che le vien dettato e ordinato dal questo Appetito Maestro...» (Muratori, *ἐνθ' αν*, σ. 92).

Στὴ συνέχεια θα αναφερθῶ στο ἔργο του σομάκου ιερωμένου Francesco Soave (1743-1816), *Istituzioni di logica, metafisica ed etica*⁵⁶ το οποίο μεταφράσθηκε με τον τίτλο *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς*⁵⁷ ἀπὸ τον Γρηγόριο Κωνσταντά «εἰς χρῆσιν τῶν αὐτοῦ μαθητῶν», καὶ εἶναι ἡ πρώτη ελληνικὴ μετάφραση ἔργου του Soave που ἐκδόθηκε τὸ 1804 ὑπὸ τον γενικότερο τίτλο *Στοιχεῖα φιλοσοφίας*. Στὰ Προλεγόμενα του μεταφραστή που ἀπευθύνονται «τῷ ἐγγνώμονι ἀναγνώστῃ» ἐκτίθενται οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποῖους ἐπι-
χείρησε αὐτὸς τὴ μετάφραση· καὶ ἦταν αὐτοί, κυρίως, ἡ ἐλλειψὴ μεθοδικῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων, που ἀνάγκαζε τοὺς μαθητὲς νὰ «ἀναλίσκονται στὸ νὰ διαβάζουν τὰ ὀλίγα λείψανα τῶν Παλαιῶν», ἢ νὰ σπαταλοῦν τὸ χρόνο τους ἀντιγράφοντας τὰ μεταφρασμένα κείμενα των καθηγητῶν τους⁵⁸.

Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758-1844) ἀνήκει στην ομάδα των προοδευτικῶν ἐλλήνων στοχαστῶν που υπῆρξαν συνεπῆς ὡς πρὸς τὴν τήρηση των ἀρχῶν του φιλοσοφικοῦ ἐμπειρισμοῦ τον ὁποῖο ἐξέφραζε καὶ ο Soave⁵⁹, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο τῆς

Πάρμας και αργότερα της Πάδοβας, κληρικός, παιδαγωγός και πολυμαθής, ο οποίος εκτός των άλλων πρωτοτύπων έργων του είχε εκπονήσει επιτομή σε δύο τόμους του έργου του Locke *Δοκίμιον φιλοσοφικόν περί τοῦ ἀνθρωπίνου νοός*⁶⁰, καθώς και μετάφραση του έργου του σκώτου Hugh Blair, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1763)⁶¹, έργο που χαρακτηρίζεται από τον Κωνσταντά ως δείγμα «τῆς ἀγγλικῆς καλλιέπειας», το οποίο έγινε ευρύτατα αποδεκτό στο νεοελληνικό πνευματικό κόσμο, αφού χρησίμευσε άλλωστε για να εισαχθεῖ ἡ εμπειριστική αισθητική και κριτική θεωρία στην Ελλάδα⁶².

Στα *Προλεγόμενα* που προτάσσει στη μετάφραση αυτή ο Κωνσταντάς επισημαίνει τον προοδευτικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Soave και τον εκλεκτικισμό του, τονίζοντας κυρίως την άμεση εξάρτηση της σκέψης του «ἀπό τὸν Ἀγγλον Λώκιον καὶ τὸν Γάλλον Κονδυλιάκ» οι οποίοι θεωρούσαν «ὄχι τὸν ἀέρα καὶ τὰ νέφη διὰ νὰ κτίσουν συστήματα ἀφηρημένα, ἀλλὰ τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν φύσιν, διὰ νὰ εἴπουν περὶ αὐτῆς ἐκεῖνα, ὅπου φθάνει νὰ νοήσῃ καὶ νὰ καταλάβῃ ἓνας στενός καὶ περιωρισμένος νοῦς τοῦ ἀνθρώπου».⁶³ Δικαιολογώντας την επιλογή προς μετάφραση του συγκεκριμένου έργου επισημαίνει επίσης το νεωτερικό πνεῦμα και τη μεθοδικότητα με την οποία αυτό έχει γραφεί αλλά και το γεγονός της ευρείας αποδοχής και εκτίμησης που αυτό και ο συγγραφέας του είχαν στην Ιταλία και στο εξωτερικό. Η επιλογή ωστόσο αυτή έχει γίνει και για κάποιο άλλο λόγο: το σύγγραμμα αυτό, όπως σημειώνει σε προλογικό σημειώμα του στη μετάφραση του Κωνσταντά ο πρῶν Τρίκκης μητροπολίτης Αμβρόσιος – ο οποίος επιδοκιμάζει τη νεώτερη μεταφυσική, επειδή ἔχει γραφεί «ὑπὸ τὸ ἄσβεστον φῶς τῆς θείας πίστεως» – «εἶναι ἱκανόν νὰ μαρτυρήσῃ τὸ ὕψος τῆς σοφίας τοῦ ἀνδρός, καὶ μάλιστα τὴν θεοσέβειά του».⁶⁴ Ο ἴδιος ο Soave δείχνει την εξάρτηση της φιλοσοφίας του ἀπὸ τὴ θρησκεία υποστηρίζοντας ὅτι ο ἄνθρωπος οφείλει νὰ εἶναι φρόνιμος, ἐπιεικής καὶ εὐσεβής «ὄχι μόνο γιὰ τὸν ὀρθὸ λόγον ἀλλὰ γιὰ τὴν θρησκείαν»⁶⁵. το ἴδιο πρὶν ἀπ' αὐτὸν εἶχε υποστηρίξει ο Muratori, κατὰ τὸν ὁποῖο ο ἄνθρωπος οφείλει νὰ εἶναι «λογικός καὶ φρόνιμος» καὶ δια τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴν «ἀκριβῆ κατάληψιν τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἑαυτοῦ».⁶⁶ Το έργο του Soave σημειώνει στα Προλεγόμενά του ο Κωνσταντάς, ἔχει γραφεί με τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, «ἡ ὁποία ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀδιαφορεῖ γιὰ τίς μεταφυσικὰς θεωρήσεις»⁶⁷, μολοντί ο τίτλος του υποδηλώνει τὴν παλαιὰ διαίρεση τῆς φιλοσοφίας σὴν ὁποία περιείχονταν ἡ λογική, ἡ μεταφυσική καὶ ἡ ἠθική, γι' αὐτὸ καὶ δίδεται σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸν Κωνσταντά ο γενικός τίτλος «Στοιχεῖα φιλοσοφίας».

Στα *Προλεγόμενα* ο Κωνσταντάς, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες στο-

χαστές που διαμόρφωσαν τόν νεοελληνικό Διαφωτισμό ασχολείται και αυτός με το πρόβλημα του γλωσσικού οργάνου με το οποίο πρέπει να γράφονται τα διδακτικά βιβλία και εκθέτει τον προβληματισμό του γύρω από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει κανείς στην προσπάθεια απόδοσης ενός κειμένου που έχει γραφεί σε άλλη γλώσσα και ακολουθεί ειδική ορολογία: «Εγώ μεταφράζοντάς τον έσπουδάσα, όσον ήτον δυνατόν, και έρμηνευτής ειλικρινής και πιστός των νοημάτων του νά γένω, και τάς φράσεις, τούς τρόπους, τούς ιδιωτισμούς της ιταλικής διαλέκτου νά αποφύγω, άντεισάγων τά άντιστοιχοϋντα άνάλογα της ειδικής μας. Δέν καυχώμαι όμως ότι ένίκησα όλας τάς δυσκολίας, όπου παρακολουθούν εις ένα τόσον έργώδες έγχειρήμα, όσον είναι ή από μιὰς εις άλλην γλώσσαν μετάφρασις· και μάλιστα όπόταν αι γλώσσαι δέν έχουν άμεσον σχέσηιν προς άλλήλας, και ό μεταφράζων ύστερηται και αύτών των άναγκασιότατων μέσων».⁶⁸

Ο Κωνσταντάς προσπάθησε πράγματι να μεταφράσει το έργο του Soave σε μιας γλώσσα καθαρή, σαφή και ομαλή, και το ύφος του είναι κατά τον Henderson «άσυνήθιστα σαφές και μετρημένο κρινόμενο με τὰ κριτήρια της έποχής»⁶⁹. Επιλέγοντας ο Κωνσταντάς την κοινή ελληνική για το μεταφραστικό του εγχείρημα αποβλέπει στον «φωτισμόν του όλου» και συμβάλλει στη διαμόρφωση της λόγιας νεοελληνικής γλώσσας. Η καλλιέργεια της καθομιλουμένης γλώσσας ήταν βέβαια κοινή πρακτική στην Ευρώπη της οποίας η πρόοδος και γνώση της φιλοσοφίας και των άλλων μαθήσεων οφείλεται σ' αυτό ακριβώς το ενδιαφέρον για τις εθνικές γλώσσες, όπως επισημαίνει ο Κωνσταντάς ο οποίος τονίζει, παράλληλα, ότι απέφυγε στην μετάφραση το «μειοβάρβαρον ύφος», γιατί «δέν είναι μήτε ελληνική μήτε κοινή· είναι καθαρός τραγέλαφος· είναι ένα τέρας άτοπον, είναι και από τό όνομά του κατάπτυστον...»⁷⁰.

Η θεωρητική του τοποθέτηση όσο και η προσωπική του κλίση ωθούν συνεπώς τον Κωνσταντά στην επιλογή της ομιλουμένης για την απόδοση του ιταλικού φιλοσοφικού κειμένου. Το εγχείρημά του αυτό τον αναγκάζει να ομολογήσει τις δυσκολίες που ορθώνονται για τη διαμόρφωση μιας πρότυπης γραμματικής και για τον εμπλουτισμό της «όμιλουμένης» με λεξιλόγιο ειδικό και τεχνικό, το οποίο πρέπει να απασχολήσει τους έλληνες στοχαστές για τη διευκόλυνση της διδακτικής πράξης και τη προώθηση των επιστημών. Ο ίδιος συχνά καταφεύγει στην «έλληνική», δηλαδή την αρχαία γλώσσα, για να αποδώσει τεχνικές λέξεις ή δανείζεται από την ιταλική, ή τέλος, δημιουργεί νεολογισμούς για να αποδώσει «ιδέες καινοφανείς». Ο Κωνσταντάς φροντίζει επίσης για την υφολογική μορφή του κειμένου της μετάφρασης και αγωνίζεται να καταστήσει το ύφος του λόγου,

«καθαρό, σαφές και όμαλό», όπως αρμόζει σε έργο γραμμένο για διδασκαλία και όχι για ψυχαγωγία.

Ο Κωνσταντάς πραγματεύεται όμως στον Πρόλογο του και θέματα πρακτικά που αφορούν γενικότερα στην νεοελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και θεωρεί επείγουσα ανάγκη να εκδοθούν γενικά έργα, λεξικά, γραμματικές, γλωσσικά εγχειρίδια κάθε λογής και τα Άπαντα της εθνικής λογοτεχνίας στα οποία θα θεμελιωθούν τα παραπάνω έργα. Προτείνει για το σκοπό αυτό την ίδρυση Ακαδημίας η οποία θα ασχοληθεί με θέματα της εθνικής γλώσσας. Ανάλογες θέσεις είχε διατυπώσει και ο Μοισιόδαξ στα *Προλεγόμενα* της δικής του μετάφρασης και είναι θέσεις που ασπάζονται πολλοί έλληνες στοχαστές, οι οποίοι συντάσσονται με την αστική τάξη της εποχής που επιθυμεί την καταπολέμηση της αμάθειας, την πολιτική ανεξαρτησία και την πολιτιστική πρόοδο του έθνους, τη δημιουργία ελεύθερου και ανεξάρτητου κράτους. Η επίδραση που άσκησε η ευρωπαϊκή σκέψη στη νεοελληνική φιλοσοφική διάνοηση υπήρξε προς την πλευρά αυτή ιδιαίτερα ευεργετική, γιατί την απήλλαξε από τον σχολαστικισμό και έστρεψε το ενδιαφέρον των ελλήνων στοχαστών σε θέματα που προσδιορίζουν την εθνική ταυτότητα, όπως είναι η καλλιέργεια της εθνικής γλώσσας, η οποία, όπως τόνιζε ο Κωνσταντάς «καλλιεργεί και πλουτίζει τὸ πνεῦμα τοῦ ἔθνους· τὸ λέγει ὁ Λῳκίος, ὁ Κονδυλλιάκ· τὸ λέγουν ὅλοι οἱ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης». Και στο θέμα αυτό οι μεταφράσεις έργων ευρωπαίων φιλοσόφων, έπαιξαν αναμφισβήτητα τον ρόλο τους. Ο Κωνσταντάς ειδικότερα παρουσίασε ολοκληρωμένη μετάφραση του συγκεκριμένου έργου του Soave, του οποίου μεταφράσθηκαν πολλά έργα στην νεοελληνική, ηθικοπαιδαγωγικού κυρίως χαρακτήρα⁷¹, και τήρησε τις προϋποθέσεις για πιστότητα, σαφήνεια και γλαφυρότητα ύφους, όπως φαίνεται στο παράδειγμα που ακολουθεί:

Α. «Εκ τούτου προκύπτει ἡ διαίρεσις τῶν ὄντων εἰς δύο κλάσεις, εἰς αἰσθαντικά, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν αἰσθητικά⁽¹⁾ καὶ εἰς ἀναίσθητα... (Στοιχεία, τ. 1, σ. 12). «Nasce di qui la divisione che si fa degli esseri in due classi, cioè dei sensibili, e degl' insensibili» (Soave, *Istituzioni...*, τ. I, σ. 71).

Χαρακτηριστική ωστόσο είναι η διαφοροποίηση από το πρωτότυπο στην υποσημείωση που παρατίθεται αμέσως μετά το κείμενο που δόθηκε παραπάνω:

(1) Αἰσθαντικόν κυρίως λέγεται τὸ πρᾶγμα ἐκεῖνο, ὅπου αἰσθάνεται, ἥτοι ἔχει αἰσθήσεις, καὶ αἰσθητικόν ἐκεῖνο, ὅπου ἔχει τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθάνεσθαι, καὶ εἶναι οἱ δύο ὅροι σχεδόν συνώνυμοι· λαμβάνονται ὁμως κυρίως ὁ μὲν πρῶτος ἰδιαίτερον εἰς τὰ ἡθικά, ὁ δὲ δευτε-

ρος αδιαφόρως και εις τὰ ἠθικά και εις τὰ σωματικά. Αἰσθητόν δέ, ὅπου ἀντιστοιχεῖ εις τὴν ἰταλικὴν λέξιν *sensibile* (ἥτις λαμβάνεται παρὰ τοῖς Ἰταλοῖς αδιαφόρως και εις τὰς δύο προειρημένους σημασίας, και εις τὴν ἤδη ρηθησομένην) σημαίνει πρᾶγμα ὅπου ὑποπίπτει εις τὰς αἰσθήσεις μας» (αὐτόθι).

(1) *Sensibile propriamente* significa cosa che può sentirsi, sentiente uno che sente, e sensitivo uno che può sentire. Il primo termine nondimeno è qui usato, e si adopera indifferentemente in tutti questi significati» (αὐτόθι).

Τα ἔργα των ἰταλῶν διαφωτιστῶν στα ὁποῖα αναφερθήκαμε, που ἐπιλέχθησαν ἀπὸ τους ἑλλήνες στοχαστές για μετάφραση κατὰ τὴ διάρκεια του νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, διακρίνονται ἀπὸ συνθετικότητα και πνεῦμα ἐκλεκτικισμοῦ, ἀπὸ ὀρθολογισμό και ἀνθρωπολογικό ἐνδιαφέρον, εἶναι συνεπὴ πρὸς τὴς ἀρχές τῆς θρησκείας και εἶχαν εὐρεία ἀπὴχηση και ἀποδοχή στις καθολικὲς χώρες τῆς Δυτικῆς και Ἀνατολικῆς Ευρώπης. Οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν εἶχαν ἐπίσης ἐντονο ἐνδιαφέρον για τὸν ἄνθρωπο, γι' αὐτό και διερευνοῦν και ἀναλύουν σ' αὐτὰ γνωσιοθεωρητικά και ἠθικά προβλήματα. Ο πρᾶκτικός προσανατολισμός τους εἶναι φανερό πως ἐλκύει ἰδιαίτερα τους ἑλλήνες λογίους των ὁποίων τὸ ἐνδιαφέρον κατὰ τὴν προεπαναστατική περίοδο ἦταν ἰδιαίτερα ἐντονο για συγγράμματα Ευρωπαϊῶν που ἀπέβλεπαν στὴν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας, γι' αὐτό και μεταφράζουν παράλληλα και ἔργα πολιτικῆς οικονομίας καθὼς και πολιτικοῦ και κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ, ὅπως λ.χ. τὸ ἔργο του Cesare Beccaria (1738-1798) *Dei Delitti e delle Pene* (1764), τὸ ὁποῖο ἀσκήσῃ μεγάλη ἐπίδραση στὴν Ευρώπη και μεταφράσθηκε τὸ 1802 ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ στο πλαίσιο των ἐνδιαφερόντων του για τὴν πολιτικὴ καθοδήγησιν των Ἑλλήνων⁷². Οἱ μεταφράσεις των ἰταλικῶν φιλοσοφικῶν ἔργων εἰδικότερα που ἐκπονοῦνται κατὰ τὸν νεοελληνικό Διαφωτισμό χρησιμεύουν για τὴν εἰσαγωγὴ ἐνός νέου τρόπου προσέλασης των φιλοσοφικῶν προβλημάτων και βοηθοῦν στὴν πρόσληψη και ἀφομοίωση νέων ἰδεῶν και ἀντιλήψεων.

Οφείλουμε τέλος να τονίσουμε πως οἱ νεοἑλληνες στοχαστές κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ἀσχολοῦνται ὁλοένα και περισσότερο με μια ἐγκόσμια και πρᾶκτικὴ φιλοσοφία ἡ ὁποία στηρίζεται σε ἀνθρωποκεντρικὲς συνιστώσεις και, ταυτίζοντας τὴν εὐτυχία με τὴν ἀρετὴ, ἐπιδίδωκουν να καταστήσουν τὸν ἄνθρωπο κατὰ τὸν Soave, «χρηστοῦθη καὶ καλοκάγαθον» ἢ ἀνάλογα πρὸς τὰ πρὸς τὸν Θεόν, τὸν εαυτό του και τὸν πλησίον του καθήκοντα «φρόνιμον, ἐπιεικὴ καὶ εὐσεβεῖ»⁷³ και κατὰ τὸν Muratori «λογικόν καὶ φρόνιμον»⁷⁴. Αὐτὴ ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ φιλοσοφία που ἀπέβλεπε στὴν ἠθικὴ, κυρίως, διαμόρφωση του ἀνθρώπου ἐπέτυχε κατὰ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδοκα, τὴν εὐημερίαν τῆς

φωτισμένης Ευρώπης· γι' αυτόν τον λόγο, άλλωστε, επιβάλλεται να γίνει το πρότυπο του Ελληνικού Γένους⁷⁵ το οποίο οφείλει πλέον να οδηγηθεί στην αναγέννηση και την εθνική αφύπνιση. Αυτό κατά γενική ομολογία όλων των διαφωτιστών είναι δυνατόν να επιτευχθεί δια της παιδείας προς την οποία οι Έλληνες *litterati* προσβλέπουν για τον φωτισμό του έθνους και την αλλαγή της νεοελληνικής κοινωνίας· και στο θέμα της παιδείας η μετάφραση παίζει ρόλο καθοριστικό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ.Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 1977, σσ. 68-69.
2. Πβ. γενικά για το θέμα των μεταφράσεων κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού: Γ. Κεχαγιόγλου, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αιώνα. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *Akten XVI Internationalen Byzantinistenkongress*, 1982, σσ. 229-237, και Β. Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ερανιστής*, 19 (1993), σσ. 210-234.
3. Για τις προϋποθέσεις και τους σκοπούς της μετάφρασης φιλοσοφικών κειμένων, πβ. Θ. Βεΐκου, «Η προβληματική της μετάφρασης φιλοσοφικών κειμένων», *Πρωτότυπο και μετάφραση*, Αθήνα 11-15 Δεκεμβρίου 1978, *Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα, 1980, σσ. 317-332.
4. Α. Ταμπάκη, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», ανακοίνωση στη Διεθνή Συνάντηση την αφιερωμένη στον Κ.Θ. Δημαρά με θέμα «Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων», Θεσσαλονίκη 10-12 Μαΐου 1990, Αριστοτέλειον Παν/μιον, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 89-106.
5. Για το θέμα αυτό πβ. J. Greisch, *Οι μεταφορές της ανάγνωσης, Ζητήματα μεθόδου*, μετφρ. Ε. Θεοδωροπούλου - Καλογήρου, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993.
6. Πβ. Π. Κονδύλη, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σ. 17 κ. εξ.
7. Franco Venturi, *Settecento riformatore, Da Muratori a Beccaria*, Guilio Einandi, Torino, 1969, σσ. 523 κ.εξ. Πβ. A. Gentile, *Storia della filosofia italiana*, 2 τόμ., Firenze, 1969, τ.1, σσ. 457 κ. εξ. Πβ. επίσης Owen Chadwick, *The Italian Enlightenment, στο The Enlightenment in National Context*, εκδ. R. Porter and M. Teich, C.U.P., 1981, σσ. 90-105.
8. P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIème siècle*, τ. 1, Paris, 1946, σ. 120.
9. *Elementa metaphysicae in usum privatorum adolescentium mathematicum in morem adornata* ab Antonio Genuensi in regia neapolitana Academia philosophiae professore, expensis Bernardini Gessari, Neapoli, 4 τόμ., 1743; Πβ. επίσης A. Genuensis in regia neapolitana academia jam ethices, nunc oeconomices professoris, *Disciplinarum metaphysicarum elementa, mathematicum in morem adornata*, editio novissima, 5 τόμ., Remondini, Bassani, 1764.
10. Dino Garpanetto - Giuseppe Ricuperati, *Italy in the Age of Reason*, London, 1987, σ. 253. Το ενδιαφέρον του Genovesi για την μεταφυσική ήταν συνεχές, αν λάβουμε υπόψη μας ότι του έργου *Elementa metaphysicae* εξειπότησε επιτομή σ' ένα τόμο αλλά και από το γεγονός ότι το έργο του *Delle Scienze metafisiche per gli Giovanetti* που εκδόθηκε το 1770 στη Νεάπολη, επανεκδόθηκε πολλές φορές.
11. *Στοιχεία Μεταφυσικής*, συντεθέντα μὲν ἀρχήθεν Λατινιστί, ὑπὸ Ἀντωνίου Ἰεσουηνίου τοῦ ἐν τῇ Βασιλικῇ Ἀκαδημίᾳ τῆς Νεαπόλεως Διδασκάλου τῆς Ἠθικῆς καὶ Οἰκονομικῆς, Μετενηγμένα δὲ παρὰ πνός ἑτέρου εἰς τὸ Ἰταλικόν Ἰδιῶμα, ἐξ οὗ δὴ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μετεφράσθησαν καὶ νῦν τύποις ἐκδίδονται χάριν τῶν τῆς Φιλοσοφίας ἐραστῶν, διὰ δαπάνης τοῦ Φιλογενοῦς καὶ Φιλοκάλου ἀνδρός Μέσερ Μικὲ Καράλη, τούτοις εἰσῆχθησαν ἐν πολλοῖς τύποις καὶ Ὑποσημειώσεις διάφοροι, καὶ

κατά τὸ τέλος τὸ πρὸς Ἀθέους, ἐκ τῆς Μείζονος, κάλλιστον καὶ ὠφελωτάτον Συνόψισμα, ἐπιστοαίᾳ καὶ διορθώσει Σπυριδωνος Βλαντή, Ἐντεήσιν, 1802, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 287 σσ. Το βιβλίο αὐτὸ εἶναι αφιερωμένο στον Αλέξανδρο Κωνσταντῖνον Μουρούζη, Βοεβόδα καὶ κύριον πάσης Ουγγαροβλαχίας καὶ στον Κωνσταντῖνον Αλεξάνδρου Υψηλάντη, Βοεβόδα καὶ κύριον πάσης Μολδοβλαχίας. Ανευρίσκονται ἐπίσης σ' αὐτὸ ποιήματα αφιερωμένα σ' αὐτοὺς που ἔχουν συνθέσει ο ἱεροθέοκος, ἱεροδιακόνος Σμυρναῖος, μαθητῆς τῆς Σχολῆς τῆς Χίου, καὶ ο Νεκτάριος ἱεροδιάκονος Μιτυληναῖος καὶ Ἀγιοσταφίτης, μαθητῆς ἐπίσης τῆς ἰδίας Σχολῆς.

12. Πβ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήναι, 1868, σ. 634, καὶ G.P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού, ἐνθ' αν.*, σ. 257.

13. Γενουηνοῖς; *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ἐξελληνισθέντα μὲν ἐκ τῆς Λατινίδος πολίτου φωνῆς ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, ἱεροδιακόνου ἐπὶ ὄντος καὶ σχολιαρχούντος ἔντε Ἰωαννίνοις, καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, πρὸς ἀκρόασιν τῶν παρ' αὐτῶ μαθητῶντων, τὰ νῦν δὲ τύποις ἐκδοθέντα ὑπὸ τῆς φιλογενοῦς αὐτοδελφότητος τῶν Κυρίων Ζωσιμαδῶν Α. καὶ Ν. καὶ Ζ. καὶ Μ. ἐπὶ τῷ διανεμηθῆναι δωρεάν τοῖς φιλεπιστήμοισιν Ἑλλήνων Νεανίσκοις, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτη, 1806, 223 σσ.

14. Πβ. Α. Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικῆς Οικονομίας», *Ερασιστής*, 19 (1993), σ. 75, σημ. 24. Πρόκειται γιὰ τὸ εγχειρίδιον λογικῆς *Elementorum artis logico - criticae*, libri V, typis Petri Palumbi, Neapoli, 1745.

15. *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ὑπὸ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως Διακόνου ἐπὶ ὄντος..., Ἐντεήσιν παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 3 τόμ., 1805.

16. *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, παρὰ Βενιαμίν Λεοβίου, ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σνείρερ, 1820. Πβ. ἐπίσης Π. Κονδύλη, *ἐνθ' αν.*, σ. 75.

17. *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς, ἐνθ' αν.*, σημ. 15.

18. Πβ. Ἀλκη Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις...», *ἐνθ' αν.*, σ. 73, σημ. 20: «Ἐξεθέμην ἑλληνοισὶ καὶ τοῦ Γενουηνοῖς Ὀντοσοφίαν, καὶ ἀκολουθῶ νὰ ἐκθέτω τὴν ψυχοσοφίαν, ἧς ἦδη διεξήλθον τεταρτημῶριον. Τελειώσας αὐτὴν καὶ δούς εἰς ἀντιγραφὴν, ἂν λάβω μέρος ἐπιτήδειον, θέλω σοὶ τὴν πέμψει. Τὴν φυσικὴν θεολογίαν τοῦ αὐτοῦ δὲν ἔλαβον ἀκόμη, ὁμως τὴν προσμένω καὶ γνώμην ἔχω τοῦ ποιῆσαι τὴν πραγματείαν ὅλην καὶ τελείαν καὶ τῶν περιττῶν καὶ ἀπροσφύων, νὰ τὴν κάμω εἰς τὰ σχολεῖα μας εὐχρηστον. Ὅντας αὐτὸ, κατ' ἐμέ κριτὴν, ἐν σύγγραμμα δεξιώτατον καὶ κάλλιστον, τοῦ ὁποῖου δύσκολον εἶναι νὰ προτιμήσῃ τινὰς ἢ τὸ εἶδος ἀπὸ τὴν ὕλην, ἢ τὴν ὕλην ἀπὸ τὴν μέθοδον».

19. Ἰώσηπος ο Μοισιοδόξ, *Απολογία*, ἐπιμ. Ἀλκης Αγγέλου, Ερμῆς, Ν.Ε.Β., Αθήνα, 1976, σσ. 114-5: «Πρὸς τοῖς λοιποῖς συγγράμμασι, τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τοῦ τοιούτου ὀνομα, φημίζεται πολλά καὶ ἡ Λογικοκριτικὴ Ἀντωνίου τοῦ Γενουηνοῦ, τὴν Μεταφυσικὴν τοῦ ὁποῖου, τῆς πρώτης ἐκδόσεως ὁμως, μετέφρασε καὶ παρέδωσε καὶ ὁ κλεινὸς Εὐγένιος, διατριβὴν μέρος ἐν τοῖς Ἰωαννίνοις καὶ μέρος ἐν τῇ Κοζάνῃ. Λέγω τῆς πρώτης ἐκδόσεως, διότι ὁ ἐπίσημος ἀνὴρ, ὁ Γενουήνσιος, ἐπηύξησεν εἴτα τὴν Μεταφυσικὴν αὐτοῦ ἄχρι καὶ τοῦ τετραπλασίου, καὶ ἂν ὁ ἀνὴρ συνέγραψεν ἀλλαχοῦ, μήτε εἶναι ἀμφιβολία πάντως πῶς ἔμελλε νὰ ἀπαρτίσῃ σύγγραμμά τι μεταφυσικὸν πλήρες, καὶ τοιοῦτον, ὁποῖον ἀπήτηι αὐτὸ εἴτε ἡ ἀλήθεια εἴτε ἡ χρεῖα τοῦ ἀληθοῦς φωτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων».

20. Α. Αγγέλου, *Οἱ λόγοι καὶ ο ἀγῶνας*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα, 1971, σ. 136.

21. *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν* Γ.Ι. Γραβεζάνδου, περιέχουσα τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Λογικὴν ἐξελληνισθεῖσα μὲν ἐκ τῆς Λατινίδος φωνῆς ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ἱεροδιακόνου ἐπὶ ὄντος καὶ σχολιαρχούντος ἔντε Ἰωαννίνοις, καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, πρὸς ἀκρόασιν τῶν παρ' αὐτῶ μαθητῶντων, τὰ νῦν δὲ τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τῆς Αὐτο-

δελφότητα των Ζωσμάδων Α και Ν. και Ζ. και Μ. επί τῷ διανεμηθῆναι δωρεάν τοῖς Φιλεπιστήμοσι Ἑλλήνων Νεανίσκοις, Ἐπιστάσις Σ.Δ., ἐν Μόσχᾳ, ἐν τῷ τῆς Κοινότητος Τυπογραφείῳ, παρά Λιούμπη, Γαρίφ και Παπόβ, 1805.

22. Πβ. *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, ἐνθ'αν.*, σ. ιθ': «Ἰδοῦ, ὦ νέοι κατὰ Πυθαγόραν Φιλόσοφοι, κατὰ τὴν προλαβοῦσαν υπόσχεσιν, ἔχετε καὶ τὴν Μεταφυσικὴν, τὴν καὶ οὖσαν, καὶ ἀνέκαθεν, παρά πάντων καλουμένην πρώτῃν Φιλοσοφίαν, τὴν Δέσποιναν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, τύποις ἐκδοθεμένην, διὰ τῆς φιλοτίμου δαπάνης τοῦ αὐτοῦ φιλογενοῦς καὶ φιλοκάλου Ἀνδρός Χιοπολίτου κυροῦ Μιχαὴλ Καράλη (τοῦ καὶ τὴν τοῦ Ερμολογένοῦς Ρητορικὴν ἐκδόντος)...». Τὴν ἐκδοσὴν τῆς μεταφυσικῆς ὁ Ἀθανάσιος Πάριος εἰχε προαναγγεῖλει στα Προλεγόμενα τοῦ ογκοδέστατου ἔργου *Ρητορικὴ πραγματεία ἥτοι τῆς Ερμολογένοῦς τοῦ Ταρσέως τοῦ κατ' ἐξοχὴν Τεχνικοῦ καλουμένου, Ρητορικῆς τέχνης ἐξηγήσεις, συνοψισθεῖσα μὲν ἐκ τῶν παλαιῶν καὶ διαφόρων ἐξηγητῶν, καὶ ὡς ἐν ἀκριβέστατα φιλοπονηθεῖσα τε καὶ ἐπεξεργασθεῖσα καὶ ἀναπληρωθεῖσα, τὰ ἐλλείποντα, ὑπὸ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις ἐλαχίστου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Νῦν δὲ πρώτον τύποις ἐκδοθεῖσα τοῖς φιλολόγοις, προθυμίᾳ καὶ δαπάνῃ ἀδρᾷ τοῦ τιμωτάτου καὶ τὰ μάλιστα φιλομούσου Μεσέρ Μικέ (Μιχαὴλ) Καράλη, ἀνδρός Χιοπολίτου καὶ τὰ πρῶτα φέροντος τῶν Εὐπατρίδων, Ἑνετίσιν, 1799, παρά Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, (4ο σχ., 572 + 216 σσ.) σ. 14.*

23. *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, ἐνθ'αν.*, σ. ιθ'.

24. Πβ. *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων* του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως καὶ πινῶν ἄλλων μετατυπωθέντων, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Αἰνιάνος, ἐν Αθήναις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1838, σ. κα'.

25. *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*, 1802. Προλεγόμενα.

26. Για τὴν διαίρεσιν τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Genovesi διαβάζουμε στα Prolegomena τοῦ ἔργου του, § 16: «Ea autem in tres partes partimur. Prima parte principia Ontosophiae et Cosmosophiae idest Metaphysicam generalem complectitur... Altera Theosophiam, idest scientiam Dei... Tertia psychesophiam, idest tractationem de mente et natura humana His tribus partibus tractatiunculam addimus de *Principiis legis naturae* contra eos, qui libertini dici solent; de quae officiis humanis breviter differimus». Πβ. Antonii Genuensis, *Disciplinarum metaphysicarum elementa, mathematicum in moren adornata*, editio novissima, 5 τόμ., Prostant venetiis apud Remondini, Bassani, 1764, τ. 1, σσ. 7-8. Ο ἀνω-νυμος μεταφραστής, δηλαδὴ ὁ Πάριος, παραθέτει «Τὰ οἰκεία Προλεγόμενα, ἥτοι γνήσια» τοῦ Genovesi ἀντλώντας ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιτομή: «Εἰς τρία δὲ διειλομεν τὰ Στοιχεῖα· ἐν τῷ Πρώτῳ περικλείομεν τὰς καθολικωτάτας ἀρχὰς τῆς Ὀντοσοφίας καὶ τῆς Κοσμοσοφίας· καὶ ἔστιν, ὡς εἰπεῖν αὕτη ἡ Γενικὴ Μεταφυσικὴ ἐν τῷ Δευτέρῳ τὴν Ψυχосоφίαν, τοῦτ' ἔστι τὴν Πραγματείαν τοῦ νοός καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, ἐν τῷ τρίτῳ τὴν Θεοσοφίαν δηλαδὴ τὴν περὶ Θεόν καὶ τῶν θετικῶν πραγμάτων ἐπιστήμην». *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, ἐνθ'αν.*, σ. 3.

27. Πβ. ἀνωτέρω, σὴμ. 18.

28. *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*, σ. 149, σὴμ.

29. A.L. Muratori, *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani*, Verona, 1735. Πβ. ἐπίσης *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani* da Lodovico Antonio Muratori, Bibliotecario del Serenissimo signor Duca di Modena, Napoli, MDCCLIV.

30. Ἠθικὴ φιλοσοφία, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος, παρά Ἰωσήπου Ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιοδόκου, καὶ ὀφιερωθεῖσα, τῷ Πανιερωτῶν, Σοφολογιωτῶν, καὶ Θεοπροβλήτῳ Μητροπολίτῃ τῆς Σμύρνης, Κυρίῳ Κυρίῳ Νεοφύτῳ τοῦ ἐκ Λέρου, τόμος πρῶτος, Ἑνετίσι, παρά Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, 1761, μ + 250, καὶ τόμος δεύτερος, τυπωθεὶς συνδρομῇ μὲν τοῦ εὐγενοῦς κυρίου Πουλλίου Μαυροδαίου, ἐκ Σισαμίων τῆς Μακεδονίας, Ἑνετίσι, παρά Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, η' + 284 σσ.

31. Πβ. Π. Κονδύλη, *ἐνθ'αν.*, σ. 29.

32. Πβ. *Απολογία, ἐνθ'αν.*, σ. 97.

33. Πβ. Π. Κονδύλη, *ἐνθ'αν.*, σ. 161.

34. *Ἡθική φιλοσοφία*, τ. Ι, σσ. 84, 238, και τ. ΙΙ', σσ 15, 74, 241 κ.εξ.

35. Πβ. Π. Κιτρομηλίδη, *Ψηφισμοί Μοισιόδαξ*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985, σ. 60.

36. Πβ. *Ἡθική φιλοσοφία*, τ. 1, Προοίμιον.: «Αὐτό προβαίνει εἰς τὸ φῶς διηρημένον εἰς δύο τόμους. Ὁ πρῶτος ἐκδίδεται κατὰ τὸ παρόν, καὶ ὁ δευτερός πρὸς τὸν χειμῶνα. Τὸ αἶτιον, ὅπου μὲ ἐδιώρισεν εἰς τὴν τοιαύτην διαίρεσιν, ἐστάθη μέρος ἢ εὐκολία τῆς χρήσεως, καὶ μέρος ἢ ἐνδεῖα τῆς δαπάνης».

37. Πβ. *Ἡθική φιλοσοφία*, ἐνθ'αν., τ. 2, σ. 250, σημ. (α): «Ἐγὼ εἰς τὸ Προοίμιόν μου (ὁμιλεῖ ὁ Μεταφραστής), προμηνύω, ὅτι τὸ Σύγγραμμα προβαίνει διηρημένον εἰς δύο τόμους, καὶ μήτε ἄλλος ἦτον ὁ σκοπὸς μου. Καὶ ὅμως ἄλλαι μὲν βουλαὶ ἀνθρώπων, ἄλλα δ' ὁ καιρὸς κελεύει. Ἡ ἐσχάτη ἀνάγκη, ὅπου παρ' ἐλπίδας μὲ ἐπανεβή ἐδῶ, μὲ ὑπεκρέωσε νὰ τὸ διαιρέσω εἰς τρεῖς, καὶ ἔστω εἰς εἰδησιν».

38. *Ἡθική φιλοσοφία*, ἐνθ'αν., τ. 1, σσ. κβ' καὶ κθ' - λ'.

39. *Ἡθική φιλοσοφία*, Προοίμιον, σσ. κβ' - κγ'.

40. *Αὐτόθι*, σσ. ις' - ιζ'.

41. *Αὐτόθι*, ις'.

42. *Αὐτόθι*, σσ. θ'.

43. *Αὐτόθι*, σ. ιη' καὶ κ'.

44. *Αὐτόθι*, σ. κα'.

45. Πβ. *Ἡθική Φιλοσοφία*, τ. 1, σ. καί: «Ἔκαμε χρεια, ὅτι νὰ προσυλλογισθῶ καὶ μὲ ποῖον Ὑφους, ἦγουν μὲ τὸ Ἑλληνικόν (τὴν ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν) ἢ μὲ τὸ κοινόν νὰ μεταφράσω τὸ Πόνημα. Τὸ πρῶτον μου ἦταν εὐκόλον καὶ σύνηθες, ἀλλ' οὕτως ἐσυνέβαινε, νὰ ζημιωθοῦν οἱ ἀπλούστεροι: πρᾶγμα, ὅπου μὴτε τὸ ἐσυγχῶρει ὁ ζήλος μου. Τὸ δεύτερον ἐκ τοῦ ἐναντίον μου ἐφαίνετο, ναί, ἀρμοδιώτερον, καὶ ὅμως διὰ τὴν φυσικὴν τοῦ πτωχίαν μου ἐφαίνετο κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ παντελῶς δυσκολοπιχείρητον. Μ' ὅλον τοῦτο ἐγὼ ἀπεφάσισα νὰ προτιμήσω τὸ κοινὸ ὄφελος καὶ νὰ μὴ λυπηθῶ τὸν ἰδρώτα μου. Επεχείρησα λοιπὸν τὴν Μετάφρασιν μὲ τὸ ἀπλοῦν Ὑφος».

46. *Αὐτόθι*, σ. κζ'.

47. *Αὐτόθι*, σ. κστ'.

48. *Αὐτόθι*.

49. *Αὐτόθι*, σ. κζ'.

50. *Αὐτόθι*, σσ. κη' καὶ κζ'.

51. *Αὐτόθι*, σσ. κσ' - κε': «Οἱ ἱεροκῆρυκες, ὅταν διδάσκουν καὶ οἱ Σπουδαῖοι, ὅταν συνομιλοῦν, πρέπει νὰ μεταχειρίζωνται ἓνα Ὑφος ὑψηλότερον ἀπὸ τὸ τετριμμένον».

52. *Αὐτόθι*.

53. *Αὐτόθι*, σ. κη'.

54. *Αὐτόθι*, σ. κθ'.

55. Ἡ σύγκριση τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου γίνεται με τὴν ἰταλικὴ ἐκδόση τοῦ 1754 ἣ ὁποία χρονολογικῶς εὐρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸν χρόνον ἐκπόνησης τῆς μετάφρασης τοῦ Μοισιόδακα. Πβ. *La filosofia morale esposta, e proposta ai giovani* da Lodovico Antonio Muratori, Bibliotecario del Serenissimo Signor Duca di Modena, Napoli, Nella Stamparia di Carlo Civillo, MDCCCLIV.

56. *Istituzioni di logica, metafisica ed etica*, 4 τόμ., Milano, 1791. Πβ. ἐπίσης *Istituzioni di Logica* di Francesco Soave, 4 τόμ., Venezia, Antonio Cordella, 1820.

57. *Στοιχεῖα τῆς λογικῆς, μεταφυσικῆς καὶ θητικῆς*, νεωτέρα τινὶ μεθόδῳ συνταχθέντα εἰς τὴν ἰταλικὴν διάλεκτον ὑπὸ Φραγγίσκου Σοαίου, κληρικοῦ κανονικοῦ σομαρίου Βασιλικοῦ Διδασκάλου, μεταφρασθέντα μὲν εἰς τὴν ἡμετέραν Διάλεκτον παρὰ Γρηγορίου Ἱεροδιακόνου Κωνσταντὰ τοῦ Μηλιώτου, ἐπιστοασίᾳ Σπιυρίδωνος Βλαντῆ, Ενετίησιν, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ' Ἰωαννίνων, 1804, (β' ἐκδ., 1818).

58. *Στοιχεῖα*, ἐνθ'αν., σ. 11.

59. Πβ. V. Lozito, «Francesco Soave e il sensismo», *Rivista Rosminiana*, 1912.

60. Πβ. *Στοιχεῖα λογικῆς...*, ἐνθ'αν., σσ. 14-15.

61. *Αυτόθι*, σ. 16. Πβ. *Istituzioni di rettorica, e di belle lettere, tratte dalle lezioni di Blair* da Francesco Soave ad uso dei licei, e de' gimnasi del regno d' Italia, Vigerano, 1808. Το ενδιαφέρον του για την καντιανή φιλοσοφία εκφράζεται στη μονογραφία του *La filosofia di Kant*, proposta ed exposta da F. Soave, Milano, 1803.

62. Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, Διεθνές κέντρο φιλοσοφίας και διεπιστημονικής έρευνας, Αθήνα, 1989. Η απήχηση που είχε ο Soave στην Ελλάδα ήταν μεγάλη, αν λάβουμε υπόψη ότι μεταφράστηκαν τα *Ηθικά διηγήματά* του και η *Στοιχειώδης πραγματεία περί των χρεών του ανθρώπου ή χρηστολήθεια* στις αρχές του 19ου αιώνα. Το τελευταίο μάλιστα έτυχε επανειλημμένων εκδόσεων.

63. Πβ. *Στοιχεία*., σ. 16.

64. Πβ. *Αυτόθι*, σ. 26.

65. *Αυτόθι*, τ. 4ος, Εισαγωγή.

66. *Ηθική φιλοσοφία*, τ. 1, σσ. 7-10.

67. Πβ. *Στοιχεία ενθ' αν., Προλεγόμενα*: «Ἡ βίβλος ἐπαγγέλλεται μὲν τὴν Λογικὴν, τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Ἠθικὴν – ἐπιγράφεται δὲ Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, ἐκλαμβάνοντος τοῦ ὀνόματος κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν Παλαιῶν, οἵτινες κυρίως καὶ ἰδιαίτερως (καὶ εἰκότως ἴσως) Φιλοσοφίαν ὠνόμαζον τὰ τρία ταῦτα μαθήματα, καὶ μάλιστα πάντων τὸ ἐσχάτον. Τί πραγματεύεται κάθε μία, τί τὸ χρήσιμόν της καὶ ὁποία ἡ τάξις καὶ μέθοδος, περὶ τὸ ὑποκείμενον της, αὐτὰ ὅλα τὰ ἐκθέτει ἄριστα ὁ Συγγραφεὺς ἐν ἀρχῇ ἐκάστης».

68. *Αυτόθι*, σ. 16.

69. G.P. Henderson, *ἐνθ' αν.*, σ. 250 κ.εξ.

70. *Στοιχεία ενθ' αν.*

71. Γ.β. Ines Di Salvo, "Percorsi ideologici. Le traduzioni neogreche da Francesco Soave (1804-1876)", *Testi letterari italiani tradotti in Greco* (dal '500 ad oggi), Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20-22 maggio, 1993), a cura di Mario Vitti, Rubbettino, 1994, pp. σσ. 189-202.

72. Γ.β. Ines Di Salvo, «L' opera "Dei Delitti e delle Pene" di C. Beccaria nella traduzione di A. Korais», *Studi Bizantini e Neogreci*, (1983), σσ. 561-573.

73. Soave, *Istituzioni di logica*, τ. 1, Εισαγωγή.

74. Muratori, *Ηθική φιλοσοφία*, κεφ. 1.

75. *Απολογία*, σσ. 95, 96, 117, 118.

SUMMARY

A. Glycofrydi-Leontsini, *Neohellenic Enlightenment and the translations of the italian Philosophers Genovesi Muratori and Soave.*¹

This paper deals with problems of methodology, terminology and ideology in relation to the Greek translations of works of the Italian philosophers A. Genovesi, A. Muratori and Fr. Soave. The philosophical works of the Italian illuminati were translated by scholars of the Neohellenic Enlightenment in order to satisfy educative and practical needs of the Greeks. These Greek works give us the opportunity to notice the role of translation in the communication of ideas and the cultivation of language dealing particularly with problems related to hermeneutic techniques.

Antonio. Genovesi is considered the leader of the Neapolitan Enlightenment; the concern of the Greek scholars on modern metaphysics inherited us two translations of A. Genovesi's *Elementa Metaphysicae*. The first one was made by Eugenios Vulgaris the main figure of hellenic Enlightenment. Up to now, the second was considered by the bibliographers as anonymous; based on some indications observed in the text and on other evidence I have identified its author with Athanassios Parios. The comparative study of these two translations shows differentiations in the employment of ancient Greek language, due also to the different interpretative principles followed by the two men. These differentiations are additionally to be thought in relation to the language of the original text: Vulgaris translated Genovesi's work from Latin, while Parios worked on its Italian interpretation.

Muratori's *La filosofia Morale* was translated by Iosepos Misiodax and its purpose was to answer the need for the teaching of moral philosophy. The introduction makes evident the translator's concern with matters relating to the spiritual affiliation of the Greeks of the 18th century, i.e. the conflict between the ancient and the modern, the controversy over the language problem, e.t.c.; By this translation the ideas of the great Italian reformer were introduced into Greece and at the same time the interest in moral philosophy became stronger among the Greek scholars.

Fr. Soave's *Istituzioni di logica, Metafisica ed ethica* was translated by Gregorios Constantas who is engaged in this translation with matters relating to style and other language problems. This translation enhances

1. IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20-22 Maggio 1993), *Teste letterari italiani tradotti in greco (dal '50 ad oggi)*, in cura di Mario Vitti, Rubbetino, 1994, pp. 203-218.

the Greeks interest for many topics of systematic philosophy incorporated in Soave's work.

This paper focuses on the role of translation as a means of acquiring new ideas and incorporating them in the national philosophical tradition. It also traces the systematic and clear method of argumentation as well as the significance of the interpretators and their work and the relation of their thinking to more general problems on which Greek scholars of that time were much concerned such as the language problem and the importance of philosophy in changing man's attitudes and minds.